*Ткаченко О.*
*Київ*

# НАРОДНИЙ СВІТОГЛЯД І ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ

В процесі розвитку духовної культури існує закономірний зв'язок, який дозволяє зберегти характерні особливості національного світогляду. І щоб зрозуміти «душу народу», необхідно проникнути в її глибини, її витоки, з'ясувати, як відбувались її злети й падіння.

Щодо української, зокрема київської, філософської традиції, то варто зазначити, що вона сягає в глибоку давнину, в той період, коли наші предки виробляли самобутню світоглядну систему, своє «філософське» осмислення дійсності. Саме в цьому народному світогляді потрібно шукати коріння характерних рис і особливостей української філософської думки. Митрополит Іларіон (І.Огієнко) з цього приводу говорив: «Віра народу лежить в основі його культури, і цієї культури годі нам зрозуміти без вивчення народньої віри. А в основі цієї народньої віри — більше чи менше — лежить таки його віра дохристиянська. У цьому вага дохристиянських вірувань...»[1].

Нажаль, природно-історичний поступ народного світогляду наших предків був зупинений наприкінці X ст. введенням християнства і його тривалою агресією проти прадавньої віри українців. Цей факт, звичайно, дає підстави стверджувати про труднощі становлення і розвитку самобутньої національної української культури, зокрема філософії. Однак, український народ попри всі труднощі, зберіг свою національну культуру, свій національний світогляд, що знайшов вияв у національній українській філософії.

---

[1] Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. — К., 1994. — С. 6.

Говорячи про специфічні риси українського народного світогляду та їх відображення у філософській свідомості, варто, перш за все, зупинитися на тих основних рисах українського світоглядного менталітету, який сформувався ще за часів дохристиянського періоду Київської Русі і знайшов своє продовження у подальшому розвитку української філософії, став традицією національного філософування.

Віра наших предків у творчі сили рідної природи, її одухотворення та персоніфікація знайшли своє відображення в такій характерній рисі української філософії, як *антеїзм*, у переконанні українських мислителів у *«сродності»* людини всьому світу.

Індивідуалізм, властивий українському характеру з давніх-давен, повага до особистості та її свободи знайшли свій вияв у домінуванні *екзистенційних* мотивів в українській філософській думці.

Емоційність як характерна риса психічного характеру нашого народу з прадавніх часів відбилась в *емоціоналізмі* української філософії, в так званому *кордоцентризмі*.

Український народ зростав у Божому покликанні, у глибокій релігійності, яка сягає до тих часів, коли в людині з'явилася іскра свідомості. Саме *релігійність* і є найглибшим джерелом і головною рисою української філософської культури.

Ці специфічні риси української національної філософії дають підставу стверджувати, що в її розвитку домінуючою є соціально-психологічна обумовленість, яка надає специфічного забарвлення філософській думці українського народу. Деякі елементи «філософського» мислення давніх русичів були наявні вже в народному світогляді задовго до хрещення Русі та появи писемності. На основі першої світоглядної самобутньої міфологічної системи створювалися перші передфілософські утворення, формувався свій стиль мислення, свої орієнтації на освоєння світу. Як зазначає Д.Чижевський, «національними підвалинами», на яких виросла національна філософія, був «народний світогляд»[2].

Однією з головних характерних рис української світоглядно-філософської ментальності є релігійність. Релігійно-філософський тип філософствування став традиційним для україн-

[2] Див.: Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — К., 1992. — С. 17.

ської культури. На цій основі будувалися різні концепції, виникали різні філософські, політичні, етичні, естетичні напрями. Філософія в Україні, фактично, зрослася з релігією (якщо, звичайно, не брати до уваги марксистсько-ленінську філософію, її монопольне панування в період тоталітаризму в СРСР). В центрі уваги релігійних філософів була людина, її внутрішнє життя, її життєвий шлях. Релігійно-гуманістичною спрямованістю пронизана творчість перших мислителів Київської Русі — київських «книжників». Ці ж риси стають домінантними і в подальшому розвитку української філософії — у філософсько-гуманістичній думці другої половини XIII — першої половини XVII ст. Новий етап у розвитку української філософії пов'язаний з українським Просвітництвом (др. пол. XVII — XVIII ст.), де традиції української релігійної філософії знаходять свій вияв у творчості вчених-професорів Києво-Могилянської академії.

Особливе місце в історії української філософської думки посідає релігійно-етичне вчення Г.С.Сковороди. Саме в його творчості найбільш яскраво на той час втілилися специфічні традиційні риси українського світоглядно-філософського менталітету. Світогляд мислителя має чітко виражений пантеїстичний характер, характерний для народного світогляду українців в дохристиянський період. Бог у нього тотожний природі і має різні імена — «природа», «натура» тощо. Він всюдисущий, він є невидимою натурою, первинною щодо видимої (матеріальної) натури. Він — у всьому матеріальному, в нашій плоті, в кожному з нас, він вічний. Людина, вважає Г.Сковорода, наділена атрибутами Бога. Вона містить у собі весь світ. Тому-то головним завданням людини є пізнання самої себе — «пізнай себе», «поглянь у себе». Взагалі, визнання того, що людина є малим світом (мікрокосмосом), що в ній прихований цілий світ, є типовою рисою української філософії. Внутрішньому світу людини, її духовному буттю, самопізнанню (богопізнанню) українськими мислителями віддається перевага.

Релігійний зміст складає основу філософських поглядів і стає традиційним у більшості українських мислителів XIX ст. Це, в першу чергу, представники професійної, так званої «академічної» філософії, яка сформувалась як філософська школа у Київській духовній академії. Перший професор філософії в академії І.Скворцов, його учні та послідовники — В.Карпов, Й.Михневич, О.Новицький, П.Авсенєв, П.Юркевич та ін. — продовжили традиції вітчизняної релігійної філософії.

Характерною особливістю релігійної філософії цього періоду є те, що вона розвивається не тільки в межах богослов'я. Релігійна ідея, сфера релігійних переживань стають домінантними у світогляді різних соціальних течій, окремих мислителів. Релігійним пафосом просякнуті ідеї Кирило-Мефодіївського товариства, революційного дворянства тощо. Сфера релігійних переживань не обминула і творчості таких видатних українських мислителів, як М.Гоголь, Т.Шевченко та ін.

Так, у кирило-мефодіївців головна проблема — національне визволення — пов'язувалася з проблемою релігійного відродження. Взагалі, специфічною рисою їх романтизму був християнський характер. Шлях до правди, до рівності, до свободи — через любов до Бога, до Христа, котрий накреслює людству шлях до спасіння. Коли ж людина відходить від Бога, то наступає зло і нещастя на світі. Але Бог милостивий. В момент найбільшого падіння роду людського він дає початок його відродженню.

Продовжуючи релігійні традиції, М.Гоголь пов'язує добро, світло, красу з діяннями Бога. Бог є творцем усього прекрасного, він дав людині життя, і за це людина повинна бути вдячна йому. Не тільки окрема людина має керуватися релігією, але й усе суспільство повинно бути релігійно зорганізованим та релігійно скерованим.

Народний поет, виразник народних дум і почуттів, Т.Шевченко ніколи не зміг би виступити із засудженням такої характерної традиційної народної риси українців, як релігійність. І даремними були спроби представити його войовничим атеїстом. Релігійні погляди Т.Шевченка виявляються переважно в межах етичної оцінки людського життя. Що ж до Шевченкового моралізму, то слід зазначити, що він є центральною ознакою його ставлення до Бога. Однак треба мати на увазі, що Т.Шевченко не ототожнював свого ставлення до Бога і до церкви. Він засуджував церкву, підпорядковану царському сенодові, попів-чиновників, що допомагали гнобити народ, насаджувати чужу мову. Поет-мислитель славить Бога, його волю, його правду, його слово. Він вважає, що дійсна віра повинна бути чистою і глибокою. Це така віра, яка безпосередньо встановлює зв'язок між Богом і людьми. Таке ставлення до релігії, до Бога характерне не тільки для Т.Шевченка. Воно склалося ще раніше (згадаємо Г.Сковороду).

Висока українська емоційність, емоційність як основна характерна риса української душі, її «кордоцентричність» сприяли формуванню такої тенденції української філософії, яка отримала назву «філософії серця» і стала в ній переважною традицією. Це вчення розвивали Г.Сковорода, М.Гоголь, П.Куліш, П.Юркевич та ін.

Екзистенційно-гуманістична спрямованість філософських поглядів Г.Сковороди є принципово кордоцентричною. Головними в людині, вважає Г.Сковорода, є не розумові здібності, а емоційно-вольове єство її духу, серце. За своєю істотою, за своїм «серцем» людина тотожна Богу; пізнаючи своє єство, людина пізнає Бога. Тому сократівський принцип «пізнай себе» проходить червоною ниткою крізь його філософські твори. Пізнання таємниць світу і самої людини можливе тільки через людину, в якій головним інструментом пізнання є серце. В серці людина повинна знайти останній критерій, основу пізнання і життя. В діалозі «Наркісс» Г.Сковорода називає серце людське «головою всього в людині», «коренем життя і обителлю вогню і любові». Без серця людина є «опудалом і пнем», так же само, як «горіх без зерна ніщо, так і людина без серця». Отже, в «серці» людини гармонійно поєднується весь світ — великий (макрокосм) і малий (мікрокосм).

Кордоцентричну традицію української філософської думки продовжив М.Гоголь, основний інтерес котрого становить людська душа. Як і Г.Сковорода, М.Гоголь називає душу «серцем», яке є для нього не стільки шляхом пізнання, скільки його глибинним джерелом. Тому єдиним шляхом пізнання людської душі є самопізнання, заглиблення у себе, у свою душу, а звідти — й шлях до пізнання світу, Бога. На думку М.Гоголя, ключем, яким можна відкрити людську душу, є не розум, а почуття, емоції, естетичні та художні переживання. Безумовно, зазначає Д.Чижевський, М.Гоголь підмічає одну з суттєвих рис психічної вдачі українців — це «ухил до духовного усамотнення», до «духовного монастиря».

З «глибоким колодязем» порівнює серце П.Куліш. Воно — «таємне», «невідоме нікому», в ньому «надія», передчуття, провидча сила. Через «серце» людина спілкується з Богом, та воно й саме є божественним, найкращим даром Бога, найпевнішим, найпростішим шляхом до небес. Тому важливо очистити серце від усякої скверни, зробити його храмом Божим. У «серці» людина носить не тільки Бога і світ, а й мину-

ле і майбутнє. Кулішівське протиставлення «зовнішнього» «внутрішньому» (яке є істинним, правдивим) привело до протиставлення минулого сучасному, хутора — місту. Воно кличе повернутися до минулого, розвиває «хуторянську філософію», яка, на відміну від «городянської», дає людині «серце».

Прямим результатом розвитку української релігійної філософської традиції є філософська спадщина П.Юркевича. Найбільш виразною і показовою в його релігійно-ідеалістичному вченні є «філософія серця».

У філософському вченні П.Юркевича поняття «серце» є центральним. Серце — це найглибше, що є в людині, «безодня», яка породжує з себе і зумовлює собою, так би мовити, свідомі психічні переживання. Воно є їхньою основою. Так, вчення П.Юркевича про серце в дусі теорії підсвідомого відрізнялося від старших за нього та сучасних йому романтичних психологів (фон Шубарта, Будаха, Каруса та ін.) зокрема тим, що серце, в порівнянні з «головою», є не нижчою, а вищою функцією. На його думку, «серце» не може бути цілком *позасвідоме*, просто його життя (на відміну від розуму) менш розчленоване і ясне. Тому схопити, зрозуміти та пізнати його розумом неможливо, адже розум — це сфера загального, він неспроможний проникати в глибини особистісно-індивідуального. Серце, як висловлюється П.Юркевич, є «центром душевного і духовного життя людини». Перш за все поняття «серце» символізує окремішність, індивідуальність кожної людини як істоти духовної. Серце скеровує вчинки людини і змушує жити людину добром або злом; це добрий і злий скарб людини, це «центр» морального життя людини. Проте слід підкреслити, що символ серця у П.Юркевича — багатозначний. Серце є центром і релігійних переживань людини. На думку П.Юркевича, зазначає Д.Чижевський, в серці лежить основа релігійної свідомості людського роду. Тобто світ, як система життєвих явищ, існує та відкривається насамперед для *глибокого* серця, а звідти вже й для мислення. «Таємницею серця людини», «глибиною серця» і є душа людини, яка і в Г.Сковороди, і у П.Юркевича вічна та безсмертна. Процес формування українського народу, його національного характеру («української душі») відбувався на терені автохтонної землеробської культури, яка породжувала в його свідомості найхарактерніший архетип ласкавої, плодючої землі, рідної природи. Це знайшло своє відображення у творчості україн-

ських філософів про «сродність» людині всього світу, в антеїзмі. Звідси природа, як макрокосм, відображає процеси, аналогічні людському світу — мікрокосму.

За класичної доби української філософії ця риса найяскравіше виражена у Г.Сковороди, М.Гоголя, П.Куліша, Т.Шевченка. У Г.Сковороди проблема щастя людини прямо пов'язана з його концепцією «сродної праці». Мислитель впевнений, що кожна людина має природний нахил до певного виду діяльності, і дуже важливо «пізнати» цю «сродність», зайнятись тим видом діяльності, яка є бажаною і виконується з насолодою. І, навпаки, коли людина займається працею, до якої не лежить серце, тобто «несродною» працею, тоді вона зазнає лиха й бід.

Так само як і Г.Сковорода, М.Гоголь зазначає, що кожна людина, отримавши від Бога певні здібності до праці, повинна з'ясувати для себе, що то за праця, ствердити себе на якомусь місці. Кожен іде своєю дорогою до Бога, до Вічного, говорить М.Гоголь, у кожного є своя душевна справа, і не можна вимагати від нього того, чого в нього немає. Як зазначає Д.Чижевський, аналізуючи висловлювання М.Гоголя з цього приводу, саме це «є характерне для українського духу — здібність розуміти іншу природу, іншу людину, інший нарід, розуміти, що у кожного може бути свій шлях, для нього природніший...»[3].

В екзистенційно-кордоцентричну лінію своєї творчості вносить антеїстичний мотив і П.Куліш, яскравим прикладом чого є його «хуторянська» філософія. Народна простота, народна культура, народна мова — це життя серця, яке може розкрити себе тільки в умовах села, «хутора». Саме тут людина може щиро розмовляти з Богом, відкривати для себе Всесвіт, природу.

Про ставлення Т.Шевченка до релігії вже згадувалося вище. У цілісності своєї творчості він постає як український мислитель, з тими ж характерними рисами світогляду: екзистенційністю, кордоцентризмом і антеїзмом. Антропоцентричний підхід поета-мислителя говорить про те, що в людині він цінує, перш за все, вічні, загальнолюдські якості. Зображення ним світу природи яскраво відбиває український характер, зв'язок людини з природою, з рідною землею. Як зазначає Д.Чижевсь-

[3] Там же. — С. 122.

кий, «для Шевченка, природа є щось *підрядне* людині, є резонатор, або дзеркало людських переживань, і вдивляючись і вслухаючись в неї, людина чує і бачить *тільки себе саму*. Природа відкликається на усе, що діється в серці людини, відбиває внутрішнє життя людини в наглядних образах та символах»[4]. Людина і природа, природні явища і земля в поезії Т.Шевченка прагнуть до гармонії, до з'єднання частин в єдине ціле.

Індивідуалізм як загальнонаціональна риса, повага до особистості та її свободи, знайшли своє відображення у домінуванні екзистенційних мотивів в українській філософській думці. Екзистенціальна спрямованість характерна для творчості Г.Сковороди, М.Гоголя, Т.Шевченка, П.Куліша, Л.Українки, М.Коцюбинського та ін.

В екзистенціальній орієнтованості розкриває Сковорода внутрішній світ людини, її переживання, почуття, міркування й емоції. Екзистенціальний настрій філософської позиції Сковороди особливо відображають його назви. Вони часто виступають домінантою образів певного твору.

Продовжуючи екзистенціальні традиції української філософської думки, Шевченків побратим П.Куліш став предтечею європейського екзистенціалізму. Особливість Кулішевської екзистенціальної концепції в тому, що в ній передбачається внутрішня свобода як індивіда, так і народу, який повинен жити за законом Божим, за законом природи.

Романтично-екзистенціальна спрямованість також характерна й для творчості М.Гоголя. В усій цілісності своєї творчості М.Гоголь постає як глибокий, багатомірний мислитель, котрий, розуміючи складність життєвого простору людини, прагнув не знищення «мертвих душ», а їх зцілення, оживлення.

Свою причетність до романтично-екзистенціального напрямку виявила у своїй творчості українська письменниця Лариса Косач — Леся Українка. Шедевром поетеси є її драма-феєрія «Лісова пісня», яка містить у собі глибоку філософську ідею вічності природи, її постійного оновлення, міфологічно-антеїстичну ідею органічної єдності людини з природою. Оповитий романтикою містичний образ Мавки, котра «покинула своє верховіття і низько на дрібні стежки спустилася, одягши жебрацькі шмати», і образ Лукаша, котрий зра-

[4] Там же. — С. 168.

див їй і був покараний за це, є застереженням і закликом до людей про необхідність бережливого ставлення до природи.

Екзистенційними мотивами пронизана творчість відомого письменника та мислителя М.Коцюбинського. Основною ідеєю його творчості є відчуження, втрата людиною органічного зв'язку з природою. М.Коцюбинському характерне типове екзистенціальне змалювання внутрішнього світу людини, її складних стосунків з природою. Його творчість просякнута екзистенційними мотивами любові, смерті, голоду, гріха, провини тощо.

Звичайно, характерні традиційні риси українського філософствування знайшли своє втілення не тільки в творчості згаданих нами мислителів. Однак саме останні продемонстрували їх у найбільш яскравій, суттєвій і найбільш зрілій формі. Навіть побіжний аналіз характерних особливостей української філософії дає право стверджувати, що в ній міцно закріпились давні традиції філософствування. Насичені релігійною сутністю антеїзм, екзистенпіальність та кордоцентризм стали провідними домінантами в українській філософській думці, надали їй специфічного звучання.

Проте не варто вважати, що в українській філософії не мали самостійного значення ідеї Просвітництва, різних натуралістично-реалістичних раціоналістичних напрямків, концепцій, що не «вписуються» в антеїстично-екзистенціально--кордоцентричний контекст. Разом з ним вони утворили ту цілісність, яка має назву «українська філософська думка».